

JOHN LOCKE EPİSTEMOLOJİSİNDE BİLGİ VE İMAN

İbrahim BOR*

Özet

Bu çalışmada bilgi kuramının kurucularından kabul edilen J. Locke'ta söz konusu kuramın başlıca öğelerinin açıklanması, bunların gerekçelendirilme yolu ve birbirleriyle epistemolojik ilişkileri açıklanmaya çalışılacaktır. Çalışmanın kanıtlamaya çalıştığı tezlerin başında, Locke'çu epistemolojide "bilgi"nin başlıca niteliğini tecrübe ve/veya aklı çıkarıma dayalı "kesinlik" oluştururken kesin bilginin sınırlarının bittiği yerde "iman"ın epistemik işlevinin devreye girdiği iddiası gelmektedir. Bu açıdan Locke'çu epistemolojide imanın bilgiyle ilişkisinin negatif epistemoloji denebileceği bir yolla temellendirildiği savunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bilgi, İman, Bilgi Kuramı, John Locke.

Faith and Knowledge In Locke's Epistemology

Abstract

This work explores the primary components of epistemology, its justification and epistemological relations from John Locke's perspective. John Locke is widely known as one of the founders of the theory knowledge. One of the arguments to be proven in this work is though the main attribute (quality, characteristic) of knowledge is "certainty" based on experience and/or rational argumentation, the epistemological function of "faith" steps in at the point where the limit of the certain knowledge ends. In this regard, it is asserted that in the Lockean epistemology the relation of faith and knowledge can be established in a way called negative epistemology.

Keywords: Knowledge, Faith, Epistemology, John Locke.

Bilgi ve iman John Locke'un bilgi kuramını bütünleyen iki temel kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunların ilişkisi ve sınırları diğer bir deyişle, nereden ayrılıp nerede buluştukları ise Locke'un bilgi kuramının ve *İnsan Anlığı Üzerine Deneme* başlıklı eserinin gayesini oluşturmaktadır. Locke bu gayeyi şu şekilde ifade eder: "Amacım insan bilgisinin kaynağını, kesinliğini ve genişliğini, bunun yanında da inancın, kanunun (*opinion*) ve onaylamanın temellerini ve derecelerini araştırmak..."¹ Bu ifadeler aynı zamanda

* Yrd. Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (ibrahimbor@artuklu.edu.tr)

1 John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 1996. s. 59.

Locke'tan günümüze bilgi kuramının belirgin tanımlarından birini de ortaya koymaktadır. Locke bu bağlamda *Deneme*'de insan bilgisinin doğasını, kaynaklarını ve sınırlarını ele almakla bilgi kuramının kurucusu olarak kabul edilmektedir.² Bilgi kuramının görevlerini ilk kez *Deneme*'de John Locke'un formülleştirdiğini belirten Alvin Diemer şunları söyler: "İngiliz filozofu John Locke'la birlikte genel anlamda özgül bir bilgi kuramı ve bilgi eleştirisi dönemi başlamıştır."³

Bu çalışmada özetle, bilgi nedir? Bilginin kaynakları nelerdir? Bilginin değeri ve gerçekliği nasıl anlaşılmalıdır? İnanç bilginin bir ögesi midir? Her bilgi inanca dayanmakta mıdır? şeklindeki epistemolojinin bazı temel sorularının cevaplarını Locke'un bilgi anlayışıyla sınırlı olarak vermeye ve bu cevaplar çerçevesinde bilginin ve imanın Locke epistemolojisinde nerede durdukları ve bu iki temel kavramın birbiriyle ilişkisini ortaya koymaya çalışacağız.

Bilginin Tanımı ve Kaynağı

Locke'a göre bilgi, "iki ide arasındaki bağıntı ve uyuşmanın ya da uyuşmama ve karşıtlığın algılanmasıdır."⁴ Bu tanımda oluşturuçu öğelerden olan "ide", "uyuşma"/"uyuşmama" ve "algılama" terimlerinin açıklanması konunun anlaşılmasında yol gösterici olacaktır.

Locke'un bilgi kuramında en çok kullandığı terim olan "ide", tüm bilgilerimizin ana malzemesini oluşturmaktadır. Filozofa göre *ide* -geniş anlamda- zihnimizin tüm dolaysız nesnelere kapsar. Düşüncenin tüm nesnelere ide ile ifade edildiğinden, kavram veya türsel bir genelliği de içerebilmektedir. "Aklık", "devim", "düşünme", "sevme" gibi genel kavramların her biri birer idedir.⁵ O halde bilgimizin malzemesi olan ideleri nasıl elde etmekteyiz? İde anlayışını Descartes'ten ödünç alan Locke, idenin kaynağı noktasında ondan ayrılmaktadır. Locke'a göre, ne idelerimiz ne de düşüncenin hiçbir ilkesi doğuştan olabilir.⁶ Öyle ki doğuştan olmaya en layık ide "Tanrı" idesi olmasına karşın bu ide de doğuştan olamaz. Ahlak ve mantık ilkeleri de bu kurala dâhildir. Bununla birlikte Locke bu ilkelerin hiçbirini reddetmediğinden onun doğuştancılığı benimsememesi bir septisizm olarak değerlendirilemez. Bu ilkelerin çabuk öğrenilebilmeleri, evrensel ve zorunlu olmaları da doğuştan

2 Bkz. Fritz Heinemann, "Bilgi Kuramı", *Günümüz Felsefe Disiplinleri* (içinde), s. 171.

3 Alvin Deimer, "Bilgi Kuramı", *Günümüz Felsefe Disiplinleri* (içinde), s. 158.

4 Locke, *Deneme*, s. 299.

5 Bkz. *Deneme*, s. 62, 85, 299.

6 Bkz. Arda Denkel, "Deneycilik", *Düşünceler ve Gereçler*, (içinde), s. 242. *Deneme*, s. 79 Hume ise, tabii ve asli olmaları anlamında bütün algılarımızın (benlik sevgisi, cinsel arzu v.b) doğuştan olduğunu belirtir. Önceki algıdan kopya edilmemiş olmaları anlamında bütün idelerimiz doğuştan olmasına karşın fikirlerimiz doğuştan değildir. (Bkz. Davit Hume, *İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma*, s. 31.)

olmalarını gerektirmez. Ateş ve güneş tümeldirler ancak doğuştan değildirler. Locke'a göre, ruh algılamaya başladığında ideleri de edinmeye başlarız. Dolayısıyla idelerin elde edilmesi duyumla eş zamanlıdır. Çocuklar buna örnektir.⁷

Bilginin olanaklılığı açısından deneyci olan Locke'a göre idelerimizin tek kaynağı deneydir. Bu da duyum (*sensation*) veya düşünüm (*reflexion*) yoluyla. Birincisi, duyuların tikel nesnelere etkilenmesi ve bu etkilerin açık algılarının (sarı, sıcak, soğuk v.b algılar şeklinde) zihne iletilmesiyle olur. İkincisi, zihnin edindiği birinci ideler üzerinde kendi içinde yaptığı işlemlerdir. Algılama, düşünme, sevmeye, bilme, inanma gibi zihnin değişik edimlerinin örnek olarak verilebileceği bu ideleri nesnelere edinmeyiz. Kısacası dış nesnelere zihne duyulur ideler sağlarken zihin de anlığa kendi işlemlerinin idelerini sağlar.⁸ İdelerimiz, ayrıca basit ve karmaşık ideler olarak ikiye ayrılır. Duyum ve/veya düşünümle edinilen basit idelerin ediniminde zihin pasiftir. Öyle ki -olmayan bir tat ve koku örneğinde olduğu gibi- bunlar en geniş bir zihinde bile kurgulanıp var edilemezler. Orada mevcut olanlar da yok edilemezler.⁹ Burada Locke'un karşılaştığı sorunlardan biri, düşünüm olmadan duyumun tek başına nasıl gerçekleşeceğidir. Örneğin sıcak, soğuk tek başına algılanabilir mi? Bir soyutlama ve karşılaştırma olmadan bunların her birinin tek başına algılanması mümkün olabilir mi? Nitekim soğukun algılanması, sıcak olmadan ancak bir iç düşünümle söz konusu olabilir.¹⁰ Karmaşık idelere gelince, bunlar zihnin ayırt etme, karşılaştırma, soyutlama ve birleştirme yetileriyle kendisinin yaptığı idelerdir. Bu idelerin yapımında zihin basit olanların aksine aktiftir ve bunları basit idelerden yapar. Örneğin zihin, basit ideleri birleştirmekle ordu, evren, adam gibi *karmaşık ideleri*, yan yana getirmekle, *bağımlı idelerini*, soyutlama yoluyla da tüm diğer *genel ideleri* yapar.

Bu halde yapı taşları düzeyindeki idelerle bilgi nasıl oluşmaktadır? Bilginin oluşması için algı tek başına yeterli midir? Aklın bilgideki rolü nedir? Filozofa göre, bütün teorik ilimlerin ve (aritmetik dâhil) tüm akli yürütmelemlerimizin malzemesini duyular temin eder. Akli bilginin dayandığı temeller duyu tecrübelerinin sağladığı verilerdir, dolayısıyla akıl duyularla işbirliği içinde çalışır.¹¹ Şüphesiz Locke'un doğuştan bilgileri kabul etmeyip tüm bilgilerin deney yoluyla elde edilen idelerden oluştuğunu savunması, onu duyumcu olarak vasıflandırmayı haklı çıkarmaz. Zira filozofa göre, bilgiyi elde etme süreci, duyum, düşünüm ve ilişkilerin kavranarak anlaşılmasından

7 *Deneme*, s. 80, 93; Locke, *Tabiat Kanunları Üzerine Denemeler*, s. 24.

8 *Deneme*, s. 85-87.

9 *Deneme*, s. 95. Filozofa göre, "haz ve acı", "varoluş", "birlik" vb. idelerimiz hem duyum hem de düşünümle elde edilir.

10 Konuyla ilgili tartışma için bkz. C. R. Morris, *Locke, Berkeley and Hume*, s. 28.

11 Locke, *Tabiat Kanunları*, s. 43.

oluşmaktadır.¹² Bu konuda Hume da Locke'ü takip ederek akıl ve idrakimizle, deneyin yardımı olmaksızın, gerçek varlık ve olgular hakkında hiçbir zaman bir çıkarsama yapamayacağımızı savunur.¹³

Bilginin ikinci ögesi olan uyuşma/uyuşmama konusunda Locke dört tür sınıflama yapar: Birinci tür sınıflama *özdeşlik* veya *başkalıktır*. Bu, “mavi sarı değildir” örneğinde olduğu gibi bir idenin kendisi olup başkası olmadığını kavramanın zorunlu ilkesini oluşturur. Locke'a göre her ne kadar mantıkçılar bunu genel ilkeler haline sokmuşlarsa da bu yetinin ilk uygulaması tikel-lerle başlar. İkincisi, *bağıntıdır*. İki ide arasındaki bağıntının algılanması zihnin bu ideler arasında bağıntıları kurmasıyla mümkündür. Eğer bu bağıntılarımız olmasaydı hiçbir somut bilgimiz olamazdı. Üçüncüsü, *birlikte varoluş ya da zorunlu bağıntıdır*. Bu uyuşma türü nesnelere ilişkindir. Sarı, ağırlık ve eriyebilirlik nitelikleriyle birlikte altın idesini edinme buna örnek verilebilir. Dördüncü sınıflama grubu, *gerçek varoluş'a* ilişkindir. Bu da gerçek bir varoluşun herhangi bir ideyle uyuşmasıdır. Locke buna “Tanrı vardır” önermesini örnek verir. Tanrı'nın varlığı zihnimizin oluşturduğu içsel bir ideden ziyade dış gerçekliğe dayalı idelerdendir. Bu durumda bilgi, ancak idelerin söz konusu uyuşmaların herhangi birinin algısıyla gerçekleşmektedir. Algılanmanın olmadığı yerde bilgi de yoktur. Locke'a göre, (alginın) “bulunmadığı yerde, imgeleyecek, varsayacak, inanacak bir şeyler bulsak da bilgi bulamayız.”¹⁴ Bilgiyi kesinlik derecesine göre de ayıran Locke bu anlamda üç türlü bilgiden söz eder. Birincisi, *sezgisel bilgidir*. Akın kara, üçgenin kare olmaması örneklerinde olduğu gibi, iki ide arasındaki uyuşma/uyuşmamanın aracı ideler olmaksızın, dolaysız olarak kendiliğinden algılanmasıdır. Bu en güvenilir, açık ve kesin olan bilgimizdir. İkincisi, *tanıtlamalı bilgidir*. Locke'a göre zihin uyuşma/uyuşmamayı her zaman aynı netlikte göremez, onları birlikte gösterecek şekilde bir araya getiremez. Aradığı uyuşma/uyuşmamayı bulabilmek için başka idelerin aracılığına başvurur. Bir üçgenin üç açısının iki dik açığı eşit olması gibi aklî çıkarımlar bu tür bilgilerimizi oluşturmaktadır. Locke, aracı idelere *kamıt*, uyuşmanın algılanmasına da *tanıtlama* der. Tanıtlamadan önce kuşkunun olması tanıtlamalı bilgiyi sezgisel bilgiden ayıran temel farklardan biridir. Tanıtlamalı bilgide şüpheler aracı idelerle giderilir. Sezgide ise seçik ideleri bulunacak ölçüde bir algılama olduğundan kuşku bulunmaz. Tanıtlamalı bilgi bu anlamda sezgisel bilgi kadar açık değildir.¹⁵ Tanıtlamalı bilginin en açık örneğini matematik oluştururken, ahlak da matematik gibi tanıtlamaya elverişlidir. Locke konuyla ilgili şunları söyler: “Kendimize ilişkin ide bizde açıkça oluştuktan sonra, bunların iyice ince-

12 Bkz. İsmail Çetin, *John Locke'ta Tanrı Anlayışı*, s. 48, 64.

13 Hume, *Araştırma*, s. 139.

14 *Deneme*, s. 299.

15 *Deneme*, s. 304-305.

lenmesiyle elde edilecek sonuçların görevlerimizi ve eylem kararlarımızın temellerini ahlaki tanıtlamaya elverişli bilimler arasına sokacak şekilde bize vereceğine inanıyorum.”¹⁶ Örneğin, “iyiliğin olmadığı yerde adaletsizlik de olmaz” önermesi, Öklid’in herhangi bir önermesi kadar kesin olarak kabul edilebilir. Buna rağmen, matematiğe nazaran ahlak idelerini tanıtlamaya elverişsiz gösteren şey, ikincilerin karmaşıklık ve duyuşsal temsilden yoksun oluşlarıdır. Nitekim matematikte çizgi her zaman ideye uygunken ahlakta sözcük ve imler idelere her zaman uygun olmayabilir. Diğer bir neden de ahlaka ilişkin tanıtlamalı bilgide birçok idenin araya girerek, karmaşıklığı arttırmasıdır. Filozofa göre bu zorlukları gidermenin yolu tanımları doğru yapmakla mümkündür. Sonuç olarak Locke’a göre, insanlar matematikteki gibi yansız olabildikleri takdirde, ahlak alanında da açık seçik doğrulara ulaşabileceklerini iddia edebilirler.¹⁷

Kesinlik derecesine göre *bilgimizin üçüncü türü duyuşsal bilgidir*. Aslında filozofun algıya ilişkin bu bilme şeklini, bilgi türü olarak benimseme noktasında yeterince zorlandığı da anlaşılmaktadır. Onun daha genel yargısı şudur: “Sezgi ve tanıtlamaya bağlı olmayan her şey, ne denli güvenle kabul edilmiş olursa olsun, ya inanç ya da kanı olabilir. Fakat en azından genel bağlamda bilgi olamaz.”¹⁸ Bununla birlikte Locke, duyuşsal bilgiye daha özel olarak vurgu yaptığında, bu yaklaşımı aşarak duyu bilgisinin olasılığı aştığını ancak diğer iki bilgi kadar da kesin olmadığını vurgular. Nitekim dış nesnelerin varoluşuna ilişkin bilgimizi bu yolla elde ederiz. Bunlara ek olarak Locke’un, idenin algısı ile bilginin algısı arasında yaptığı ayırım da dikkate alınmalıdır. Nesneden aldığımız ide kesin ve sezgiseldir. İdelerin açıklığı ile bilginin açıklığı aynı şey değildir. Bilginin açıklığı, algının açık ya da kapalı oluşuyla, dolayısıyla idelerin, uyuşma/uyuşmama durumlarıyla ilgilidir.¹⁹ Bu noktada idelerin edinmesinde zihin pasifken bunların bilgiye dönüşümünde onun aktif olması gerektiği anlaşılmaktadır.

Locke, bilgi kuramında duyu bilgisini, farklı tartışmaları beraberinde getirecek bir yolla ele almıştır. Tartışma temelde deneyciliğin karşılaştığı temel sorunla ilgilidir. Bu da dış dünyanın gerçekliği ile böyle bir dünyanın, bilgi/algı konusu olup olmayacağıdır. Nitekim bu sorun Presokratiklerden, Kant’a ve günümüze kadar felsefenin başat bir sorunu olarak değişik teorilerin gelişmesini beraberinde getirmiştir. Platoncu idealizm dış gerçekliği gölge konumuna düşürürken, Aristocu realizm kuşkuçuluğa karşı dış dünyanın gerçekliğini savunur. Kuşkuçuluk ise temelde bir dış dünyanın gerçekliğini –hiç olmazsa- ona ilişkin bilginin imkânını yadsımada ısrar eder. De-

16 Age, s. 316.

17 Bkz. Age, s. 317.

18 Age, s. 308.

19 Age, s. 308-309.

neyciliğin hedefi de temelde kuşkuculuğun savunduğu dış dünyaya ilişkin deneysel bilginin olanaksızlığı savını dışarıda bırakmak veya en azından sınırlamaktır.

Bu bağlamda Locke'u -yaptığı bilgi ayırımından hareketle- katı bir deneyci olarak görmek doğru olmayacaktır. Aksine Locke'u, dış dünyanın gerçekliği konusunda Descartes'ın bir takipçisi olarak, "tasarımcı/duyumsal realist" olarak değerlendirmek daha tutarlı bir yaklaşım olacaktır. Bilgi kuramında Descartes'in büyük oranda etkisinde olan Locke, "algı kuramı ve bunun ardındaki varlıkbilimini de hemen hemen olduğu gibi Descartes'tan almıştır."²⁰ Bu aynı zamanda filozofun deneycilikten ödün verdiği nokta olarak da değerlendirilmektedir. Bu durum Locke'un sağduyu adına dış gerçekliği benimsemesidir.²¹ Descartes dış dünyanın varlığını Tanrı'nın her şeye gücünün yetmesi ve O'nun aldatıcı olmamasına dayandırırken,²² Locke'un dış dünyanın gerçekliğini temellendirmede belli başlı gerekçeleri şunlardır: a) Locke deneyciliğinin sağduyuya bağımlılığı, sözgelimi filozofa göre ideler dış dünyanın somut nesnelere imgelerdir. b) Algı içeriğinin dış dünya ile şaşmaz bir tutarlığa sahip oluşu. Denkel ayrıca bunlara Locke'un, c) kendi döneminde biçimlenmekte olan bilim epistemolojisine temel yapma eğilimini de eklemektedir. Ancak Locke'un kendisini *Deneme*'nin başında böyle bir görevden uzak görmesi bir tarafa, o bilimsel bilgidен kuşkusunu da açıkça ifade etmektedir: "Duyularımızla nesnelere küçük parçacıklarına erişemediğimiz için fiziksel nesnelere üzerine deneysel felsefe ne kadar ileri giderse gitsin bilimsel bilgiye ulaşacağımızdan kuşku duyarım."²³ Bunun başlıca nedeni de nesnelere algılanmayan parçacıklarının birincil nitelikleri üzerine idelerimizin olmayışdır. Bunların ne gibi etkiler ürettiklerini ve nasıl üretildiklerini bilemeyiz. Dolayısıyla, en iyi tanıdığımızı sandığımız nesnelere üzerine idelerimiz kusurlu olmaktadır. Bizde her ne kadar birçok nesnenin açık idesi olsa da bunların upuygun olup olmadığını bilemeyiz. Oysa bu ikinci durum olmadan bilimsel bilgi olmaz.

Locke deneyciliğinin anlaşılmasında nesnelere birincil ve ikincil nitelikleri ayırımı önemli görünmektedir. Zira bu ayırım, idelerin oluşumunda bilginin sınırlarının belirlenmesinde önemli olduğu gibi deneysel bilginin nerede geçerli olduğunun bilinmesinde de önem arz etmektedir. Bu da bizim açısından imanın nereden itibaren başlatılması gerektiğinin belirtilmesinde açıklayıcı olmaktadır.

20 Daha geniş bir değerlendirme için bkz. Arda Denkel, "Tasarımcı Gerçeklik ve Eleştirisi", 1986, *Düşünceler ve Gerekçeler* (içinde), s. 225.

21 Bkz. Morris, *Locke, Berkeley and Hume*, s. 24.

22 Descartes, *Metafizik Düşünceler*, s. 236.

23 *Deneme*, s. 321.

Locke, bir nesnenin niteliklerini onun ide üretme gücü olarak belirtir. Örneğin kartopunun ak, yuvarlak, soğuk vb. ideleri üretme gücü vardır. Bunlar kartopunun niteliklerini oluştururken, zihnimizde bunların algılarına da “ide” denir.²⁴ Nitelik ayırımına gelince, *birincil nitelikler*, cisim ne durumda olursa olsun, ondan ayrılmayan niteliklerdir. Bunlar Descartes’in madde- nin öznitelikleri dediği; girilmezlik, uzam gibi temel niteliklerle örtüşmektedir. Descartes balmumunun eritilmesiyle dahi bunların kalıcı olup yok olmadıklarını belirtirken,²⁵ Locke da aynı konuda, bir buğday tanesini en ufak parçacıklarına ayırdığımızda dahi bu niteliklerin hala var olacağı örneğini verir. *İkincil nitelikler* ise, cisimlerin kendisinde bulunmayıp, birincil nitelikler yoluyla bizde renk, ses, tat v.b duyumlar üreten güçlerdir.²⁶ Cisimlerin temel niteliklerine ilişkin görüşlerinde Locke’la Descartes arasında paralellik bulunmasına rağmen, Descartes’e göre bu nitelikler ancak idrakle kavranabilir. Ona göre bütün duyuşsal özellikleri gittikten sonra onu hala balmumu olarak idrak eden fiil, görme dokunma gibi duyumlar değil ancak zihinsel görüdür.²⁷ Descartes “cisimleri, onları dokunduğumuz ve gördüğümüz için değil fakat yalnızca düşünce ile kavradığımız için vardılar” derken, Locke bu niteliklerin algılanabildikleri oranda bilebileceğini belirtir.²⁸

Locke’a göre birincil nitelikler ile onların ideleri benzer iken ikinciler böyle değildir. Bu durumda deneyciliğin temel sorunu olan dış dünyanın bilgisinin olanaklılığı konusunda (kuşkuculuğa karşı) Locke, kuşkuyu bilgiye temel yapılmayan- ikincil niteliklerle açıklarken, deneysel bilgiyi de güvenilir ve nesnel olan birincil niteliklerin algısıyla temellendirmektedir.²⁹ Bu ayırım ve Locke’un deneysel bilgiyi birincilerle temellendirmesi, filozofa yapılan başlıca eleştirilerin de konusunu oluşturmaktadır. Boyle ve Leibniz, ikinciler gibi birincil niteliklerin de öznel olduğu itirazını yaparken bu konuda en temel eleştiri Berkeley’den gelmektedir. Ona göre ideler ikinci niteliklere benzemedikleri gibi birincilere de benzemezler. Diğer bir deyişle nesnel idelerin nedeni değildir, dolayısıyla ideler yine sadece idelere benzerler.³⁰ Berkeley’e göre, tıpkı ikinciler gibi birincil nitelikler de algımıza bağlıdır ve algı olmadığı takdirde birincil nitelikler diye bir şey de kalmaz. Algılanan şeyler bizzat fikirler ya da duyumlardır. Duyulur şeyler, bir zihin ya da ruh

24 Age, s. 105.

25 Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, s. 60. Descartes şöyle der: “Cisimli cevherin özünü uzunluk, enlilik ve derinlikçe uzam oluşturmaktadır”.

26 *Deneme*, s. 105, 108.

27 Descartes, *Metafizik Düşünceler*, s. 163.

28 Age, s. 166; Locke, *Deneme*, s. 105.

29 Denkel, “Tasarımcı Gerçeklik ve Eleştirisi”, s. 226.

30 Berkeley, *Hylas ile Philonous Arasında Üç Konuşma*, s. 35, 48, 66, 70; bkz. Denkel, “Berkeley ve Locke’da Dış Dünya”, *age*, s. 248.

(*spirit*) dışında var olamazlar. Şüphesiz bu yaklaşım aynı zamanda Berkeley'in metafiziğini oluşturmakta, öyle ki bu yolla dış gerçekliği inkâr etmediği gibi bununla Tanrı'nın varlığını temellendirmeyi hedeflemektedir. Berkeley bu konuda şunları söyler: "Ben onların [şeylerin] gerçek bir varlığa sahip olmadıkları sonucunu değil, fakat düşünceme bağlı olmadıklarını ve tarafımdan algılanmış olmadan var olduklarından başka bir zihnin var olması gerektiği sonucunu çıkarırım."³¹

Locke'taki birinci ve ikinci nitelikler ayırımı aynı zamanda gerçeklik görünüş ayırımıdır. Bu nokta filozofun sağduyuyu aştığı nokta olarak da değerlendirilebilir. Zira herhangi bir insanın dünyayı algılaması nitelikler ayırımından çok algıda bütünlüğü yansıtır. Locke'un, "nesnelerin duyulmaz parçacıklarının birincil nitelikleri üzerine idelerimiz yoktur"³² ifadesi bu ayırımı belirtmektedir. Locke'a göre, ikinci nitelikleri birincilerden ediniriz, ancak birincilerin hangilerinin birbirleriyle zorunlu birlik ya da ayrışma içinde olduğunu bilemeyiz. Yani parçacıkların hangilerinin, hangi boyut, biçim ve hareketlerinin bizde renk, ses, tat v.b. duyular oluşturduklarını bilemeyiz.³³ Bunun anlamı nitelikleri bir araya getiren şeyin, diğer bir deyişle objenin obje olarak bilinemeyeceğidir.³⁴ Bu bağlamda Locke, idesi bizde bulunmadığı için tözün de bilinemeyeceğini savunur. Locke'un bu ayırımı daha sonra Kant'la birlikte fenomen-numen ayırımı şeklinde daha da derinleşecektir. Nitekim Kant da cisimlerin tüm niteliklerinin görünüşlerine ait olduğu; bunların bizim tasarımlarımızın dışında kendi başına varlıklarının olmadığı yargısının, Locke'tan beri, ama en çok da ondan sonra genel kabul gördüğünü belirtir. Kant'ın konuyla ilgili özetlenebilecek görüşlerinden biri şöyledir: "Şeyler bizim dışımızda nesnel olarak bize verilir; ne var ki onların kendi başlarına ne oldukları konusunda bilgi sahibi değiliz. Sadece görünüşlerini, yani duyularımızı uyarak bizde etkide bulunan tasarımları biliyoruz."³⁵

Bu ayırım bağlamında, Kant'ta saf akla dayalı metafiziğin imkânsızlığı iddiası, Locke'un söz konusu bilinemezlik sınırından sonra imanı başlatmasıyla paralellik göstermektedir. Kant, iman için bilgiyi inkâr etmek isterken Locke da imanı, aklı aşan hakikatler alanı olarak görmektedir. Locke'ta bilgi-iman ilişkisine geçmeden önce, bilginin doğruluk değeri konusuna kısaca değinmekte fayda vardır.

31 Berkeley, *age*, s. 66.

32 *Deneme*, s. 321.

33 Bkz., *Deneme*, s. 313-314.

34 Bkz., Morris, *Locke, Berkeley and Hume*, s. 39.

35 Immanuel Kant, *Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafiziğe Prolegomena*, s. 38-39.

Bilginin Doğruluk Değeri

Locke bilginin değeri noktasında –ideler arası uyumu savunmakla- tutarlılık (*coherence*) teorisini benimserken, bu alanda tutarlılık teorisinin karşılaştığı itirazları da ele alıp cevaplamaya çalışmaktadır. Bu konuda tutarlılığı savunan teorilere yapılan itirazın başında doğruluğun/bilginin sadece zihinde başlayıp zihinde biten fikirlerden ibaret olması durumunda, söz konusu doğruluk iddiasının, kuruntu mu yoksa gerçek mi olup olmadığının nasıl fark edileceği gelmektedir. Diğer yandan farklı öznelerin aynı bilgiyi edinmelerinin imkânı nasıl temellendirilecektir? Bu itirazlara cevap olarak Locke, tutarlılık teorisinden bir adım öteye atarak, farklı ide durumlarına göre farklı doğruluk kuramlarını benimser. Bilginin varlıkla örtüşmesine dayanan mütekalibiyet (*correspondence*) teorisi, Locke'un başvurduğu kuramlardan biridir. Bilginin idelerde son bulunduğu kabul edildiğinde, böyle bir itiraz yerinde olacaktır. Ancak idelerle şeylerin gerçekliği arasında bir uyuşmanın bulunduğu geçerli olduğu kabul edildiği müddetçe bu bilginin güvenilir olduğu savunulabilir.

Locke'a göre, bu anlamda idelerimizin şeylerle iki türlü uyumu söz konusudur: *Birincisi* bütün basit idelerle şeylerin ilişkisidir. Basit idelerde zihnin tasarrufu yoktur. Tanrı'nın bilgelik ve istencinin gereği olarak, nesnelere ürünleridir. Bu türden idelerde doğrudan bir uygunluk söz konusudur. *İkincisi* ise, cisimler dışındaki tüm karmaşık idelerimizin şeylerle ilişkisidir. Karmaşık ideler bir şeyin kopyası olmayıp kendileri ilk örnek olduklarından, düşünüş ve konuşmalarımızda şeyleri ideleriyle uygunlukları içinde ele alırız. Bunların uygunluğu da birinciler gibi güvenilirdir. Matematik ve ahlak doğruları böyledir. Örneğin bir kare veya daire olsa da olmasa da bunlara ilişkin idelerin tanıtılmaları aynıdır. Ahlakta da (doğruluk ve kesinlik) insanların yaşamlarından, erdemlerin dünyadaki bilfiil varlığından bağımsız düşünülmüştür. Diğer yandan karmaşık cisim idelerimiz de basit idelerin ilk örneklerine uygun oldukları oranda doğrudur.³⁶

Locke, önermelerin doğruluk değerlerine de değinmektedir. Doğruluğu, idelerdeki uyuşma/uyuşmamanın sözcüklerle gösterilmesi, yanlışlığı da uyuşmanın/ uyuşmamanın olduğundan başka gösterilmesi şeklinde tanımlayan filozofa göre önermeler zihinsel ve sözselsel olarak ayrılır. Zihinsel önermeler, idelerin doğadaki karşılıklarına göre imlerinin birleştirilmesinden meydana gelirken, sözselsel önermelerde idelerin sadece uyumu söz konusudur.³⁷ Locke konuyu açıklarken Kant'taki analitik-sentetik önermeler ayırımını çağrıştıran, gerçek önermelerle içi boş önermeler ayırımını yapar. İçi boş önermelerin öğretici bir özelliği olmayıp kesinliği sadece sözseldir. Bun-

³⁶ *Deneme*, s. 325-327.

³⁷ *Age*, s. 331-334.

lar doğruluğu kesin olduğu halde, bilgimizi arttırmazlar. İçi boş önermeler de ikiye ayrılır. Bunlardan özdeş önermeler, “bir şey ne ise odur”, “hak hak-tır”, “yanlış yanlıştır” gibi daha önce bildiğimizin dışında bir şey öğretme-yen önermelerdir. Nitekim aracı ideler bağlı olup bunlar arasındaki uyuş-ma/uyuşmamayı görmekle elde edilir. İçi boş önermelerin ikinci türü de “kurşun bir madendir” ifadesinde olduğu gibi karmaşık idenin bir bölümü-ne bütünüün yüklenmesiyle veya “bütün altınlar eriyebilendir” önermesinde olduğu gibi tanımlananı, tanımın bir bölümüyle dile getirmektir. Filozofa göre bu tür önermelerde yapılan şey sadece seslerle oynamaktır. *Gerçek önerme* ise, karmaşık idelerin zorunlu kıldığı fakat içermediği bir şeyi bildi-ren önermedir. Üçgenin üç açılarının iki dik açya eşit olması, bize yeni bilgi veren bir önerme örneğidir.³⁸

Kant da analitik önermeyle, yüklemi öznedede içerilmiş olan ve yeni bir bilgi vermeyen önermeleri kasteder. *Analitik önermeler* bu anlamda sadece *açıklayıcı* olurken, yüklemi yeni bir şey içeren ve kavrayışımızla yeni şeyler ekleyerek bilgimizi arttıran önermeler de *sentetik önermelerdir*. Kant bunları *genişletici önermeler* olarak da niteler. Kant’ın verdiği örnekler de Locke’un örnekleriyle benzerlik teşkil eder. Birinci önermeler için “bütün cisimler yer kaplar” örneğini verirken, ikinciler için de “bazı cisimler ağırdır” örneğini verir.³⁹ Bu örneklemeler bağlamında Locke’ta içi boş önermelerin, Kant’taki analitik önermelere, gerçek önermelerin de sentetik önermelere benzerlik gösterdiği söylenebilir.

Bilgi ve yargıyı zihnin doğruluk-yanlışlık üzerine uyguladığı iki yeti ola-rak kabul eden Locke’a göre yanlışlık da bilginin bir kusuru değil, doğru olmayı tasdik etmemize neden olan yargı yetimizin bir yanılığsıdır. Bu anlamda yanlışlığın birçok nedeninden bahsedilebilir: Kanıt yetersizliği, ka-nıtları görüp bunları kullanma iradesinin yetersizliği, yanlış olasılık ölçütleri, kuşkulu ve yanlış önermelerin ilke yapılması, ağır basan tutku ve eğilimler bunlardan birkaçıdır. Şimdiye kadar ele aldığımız iki başlık altında bilgi, bilginin mahiyet ve tanımı, kaynağı ve değeri gibi Locke epistemolojisinin temel bazı kavramlarını değerlendirmenin bizi getirdiği aşamaya bağlı ola-rak şimdi de söz konusu epistemolojik çerçevede içerisinde Locke epistemolo-jisinde imanın nerde durduğuna bakabiliriz.

Bilginin Sınırı ve İman

Başta belirttiğimiz gibi bilginin sınırlarını belirlemek aynı zamanda felsefe-nin görevlerinden biridir. Locke, olumlama ya da olumsuzlamanın dört tü-ründe de bilginin sınırlı olduğunu belirtir. Charles R. Morris’in dediği gi-bi, “Locke’ta Descartes’teki gibi doğru bir yöntem kullanıldığında aklın çö-

38 *Deneme*, s. 348-350.

39 Bkz. Kant, *age*, s. 15-16.

zemeyeceği bir problemin olmadığı veya aklın kavramayacağı hiçbir şeyin bulunmadığı şeklinde bir kapsamlılığın benimsenmesi söz konusu değildir. O insan bilgisinin sınırlarını kabul eder.”⁴⁰ Belirgin örnekler bağlamında düşünüldüğünde maddeye nazaran tinlerin türleri ve özellikleri üzerine olan bilgimiz daha sınırlıdır.⁴¹ Maddenin bilinemezliği bir taraftan bilimsel bilgiyi nerdeyse imkânsız -daha iyimser yaklaşımla kuşkulu hale getirirken, tinlerle birlikte bu tür bilinemezlikler vahye ve imana olan ihtiyaca kapı aralamaktadır. Locke’un kelimeleriyle ifade etmek gerekirse, “nesnelerin özünü bilmek, ancak vahyin yardımıyla mümkündür.”⁴² Bu anlamdaki bilginin sınırı dini anlamdaki “iman”ı da içerecek şekilde inanç ve diğer epistemik yetilerin imkânıyla ilişkilidir. Bilginin sınırlarından hareketle imana ve vahiy gibi dini bilginin referanslarına müracaat etmekle Locke, bir anlamda “negatif epistemoloji” olarak isimlendirebileceğimiz bir yaklaşım geliştirmektedir. Bu yaklaşımında imanı, diğer bilgi türleri gibi akla veya tecrübeye dayalı kesin bir bilgi türü olarak benimsenmese de bunların tükendiği yerde devreye giren ancak Locke’a göre kendine has kesinleyici bir niteliğe sahip olduğu anlamına gelir. Dini bilginin referansları da ancak özel anlamda birer bilgi kaynağı olarak değerlendirilmektedir.

Tipki Descartes’in “bildiklerim az, bilmediklerim sınırsızdır” dediği gibi Locke da bilgimize nazaran bilgisizliğimizin büyüklüğüne vurgu yapmakta ve bunu üç nedene dayandırmaktadır. Bunlar, idelerimizin eksikliği, ideler arası bağların eksikliği ve idelerimizi incelemedeki eksikliklerdir.⁴³ Bu bağlamda Locke’un bilgi kuramında tutarlı olarak ileri sürülen iddialardan biri bilginin söz konusu sınırının veya yetersizliğinin imanla ve bilgiyi tamamlayıcı diğer öğeler olan kanı, yargı ve olasılıkla tamamlanmasıdır. Bu anlamda bilginin en açık niteliğinin *kesinlik* olmasından dolayı iman, kanaat v.b öğeler bilgi olarak nitelenmemekle birlikte Locke, bu epistemik öğeleri yanılısıma olarak da görmemektedir. Bu ikisinin de rasyonel bir varlık için açıklığını benimseyerek aralarındaki farkı ve temellerini belirlemeye çalışmıştır.⁴⁴ Nitekim ona göre akılla inancın sınırları çizilmez ve dini ilkelerde gerektiğinde akla başvurulmazsa, dinde saçmalıklar ve bağnazlıklar ortaya çıkar.⁴⁵

Locke’un, şeylerin özünün bilinemezliği konusunda söyledikleri, imanın epistemik sınırdaki bilgi için ne kadar önemli ve tamamlayıcı bir işleve sahip olduğunu göstermektedir: “Şeylerin bağlantıları, idelerdeki bağlantılar türünden olmadığından, zayıf algularımızla kavrayamayacağımız şekilde onların olmalarını ve öyle işlemelerini sağlayan şeyi, O tam bilge-failin kendine

40 Bkz., Morris, *Locke, Berkeley and Hume*, s. 21.

41 *Deneme*, s. 312, 321.

42 *Age*, s. 339.

43 *Deneme*, s. 319-320.

44 Bkz., Morris, *age*, s. 22.

45 *Deneme*, s. 397.

ait kararına yüklemekten başka çaremiz yoktur.”⁴⁶ Bu ifadelerinde de Locke’un ilahi bilgiye/bilgeliğe -negatif epistemoloji yaklaşımına paralel- açıklayıcı bir rol biçtiği görülmektedir. R. Ascraft, maddenin özünün algılanamazlığının Locke’u septisizmden çok Tanrı’nın bilgeliğini bilmeye sevk ettiğini ve bunu *Deneme*’de yüce bir görev gibi algıladığını belirtir.⁴⁷

Aslında akıl-iman ilişkisini belirlemede bilgimizin sınırı idelerin sınırı ve kapsamıyla bağlantılıdır. Öyle ki bilgimiz idelerimizi aşamaz, idelerimiz olmadıkça bilgimiz de olamaz. Ne sezgisel ne de tanıtılmalı bilgimiz idelerimizin tüm bağlantılarını kapsayabilir. Duyusal bilgimizin alanı ise, bu ikisinden daha da dardır. Locke bir adım daha atarak, bilgimizin, idelerimizin kapsamından daha da dar olduğunu belirtir. Söz gelimi madde ve düşünce üzerine idelerimiz olsa da ilahi bildirme olmadan Tanrı’nın bazı maddelere düşünce verip vermediğini bilemeyiz. Düşüncenin kendisinin de (kendinde) ne olduğunu bilemeyiz. Bu örnekte olduğu gibi birçok konuda Locke bilgimizin erişilmez olduğu noktaları Tanrı’nın bilgisi ve gücü ile ya da vahiy ve imanla açıklamaya ve tamamlamaya çalışmaktadır. Filozofa göre, bilgimiz her şeye erişmediğine göre, ruhun ölümsüzlüğünde olduğu gibi, “birçok şeyde iman ve olasılıkla yetinmeliyiz.”⁴⁸

Bilgi, kanı ve olasılık arasındaki bu epistemolojik ayırma rağmen, pratikte bu durum zayıflamakta ve kişinin tecrübesinde şu ya da bu şekilde son bulmaktadır.⁴⁹ İman ise, kaynaklık açısından kendisinden bilgi edinsek de tecrübemizin bir parçası değildir. İmanın kaynağının doğrudan vahiy olması, onu epistemik açıdan bilgiden ayıran önemli bir noktadır. Bu açıdan bakıldığında, Locke için hakikati keşfetmenin bir yolu da iman ve vahiy olmaktadır.⁵⁰ Tanım olarak iman, aklî çıkarımlara değil, olağanüstü bir iletişimle, Tanrı’dan gelen otoriteye duyulan güvene dayanan önermeleri onaylamadır. *İman*, akli aşan, zihnin doğal yetileri ve kavramlarıyla doğruluğuna karar veremediği şeylerle ilgilidir. Böyle bir imanın kaynağı da vahiydir. Oysa *aklîlik*; zihnin duyum ve düşünümle edindiği idelerden yaptığı çık-

46 *Age*, s. 322.

47 Richard Ashcraft, “Faith and Knowledge in Locke’s Philosophy”, *John Locke: Problems and Perspectives a Collection of New Essays*, ed. John W. Yolton, Cambridge: Cambridge University Press, 1969, s. 207.

48 *Age*, s. 310-311,

49 Locke’a göre bilgiyi tamamlayan unsurlardan, *yargı*, “bir şeyi algılamadan öyle olduğunu varsaymaktır.” *Olasılık* ise doğru olmaya benzemektir. Uyuşma/uyuşmama bağlantıları sürekli olmayan, fakat çok zaman böyle olan ya da böyle görünen önerme hakkında karar vermeye/vermemeye nazaran- daha çok yatkınlık veren zihinsel durum olarak değerlendirilir. Locke’a göre kişiye doğru olduğunu gösteren kanıtların bulunduğu önermeler vardır ki bunları kabul etme biçimi inanma, onaylama ya da kanıdır. Olasılığın dayanakları da gözlem ve başkalarının tanıklığıdır. Olasılıklarda tüm ihtimaller göz önünde bulundurulmalı ve farklı görüşlere karşı hoş görülü olunmalıdır. (Bkz. *Deneme*, s. 376-378).

50 Bkz. R. Ashcraft, *agm*, s. 15.

rımlarla ulaştığı önerme ve doğru yargıların kesinlik veya olasılık durumlarını bilmektir. Tanrı'nın varlığı dışında, ruhun varlığı gibi birçok şeyi de vahiyle biliriz. Zira ruha ilişkin kesin bilgimiz olamaz; buna ilişkin sadece imandan söz edilebilir. Locke, vahyin bize büyük bir güven verdiğini, bunun iman olduğunu ve tüm şüpheleri yok ettiğini de belirtir. Bu kesinlik ve güven için önemli olan, vahyin kaynağının Tanrı olduğunu kesin olarak bilmektir. İçerik olarak da iman, üstün olanaklı bir bilgi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Locke'a göre vahiyle yeni ideler edinmemekle beraber akıl üstü şeyler; kavramlarımızın ulaşamadığı melek, şeytanın isyanı, ruhun dirilmesi gibi konular tamamen vahyin ve imanın nesnelere aittir.⁵¹ Akılla bilinebilir olan bazı şeylerin vahiy yoluyla da bildirilmeleri mümkün olsa da bunun için vahye müracaat etmeye gerek yoktur. Zira kendi idelerimiz ve iç gözlemle edindiğimiz bilgi daha kesindir. Öyle ki Tanrı'dan gelmiş olsa da güvenimiz, idelerimizin açık-seçik algısı kadar kesin olamaz. Locke buna Nuh tufanı örneğini verir: Biz vahiy ve nakille bu tarihi hadiseye kesin olarak inansak da olayı, Nuh'un tecrübe ettiği kesinlikte bilemeyiz. Nuh'un tecrübe sonucunda edindiği şey bilgi iken, bizim bilişsel durumumuz ancak iman olarak nitelenebilir. Özetle, Locke'a göre nakle dayanan, başkasından aktarılan bilgiler inancın objesidir. Sezgi ve tanıtlamanın kesinliği açısından vahyin açık desteğine ihtiyacımız yoktur. Öyle ki vahyin güvenilirliği ve bazen doğru yorumu için aklın hakemliğini şart koşan Locke için, açık sezgisel bilgiye karşı olan hiçbir önerme, vahiy olarak kabul edilemez.⁵² Locke'un iç gözlem ve bunlara dayalı idelerin kesinliğini vahye dayalı bilgidен daha kesin ve güvenilir görmesi, amprist yaklaşımıyla tutarlılık içinde görünse de vahiy'le gelen bilginin değeri (kesinlik ve güvenilirliği) konusunda hala yeterince net olmadığı izlenimini vermektedir.

Locke *Deneme*'nin dışındaki yazılarında bilginin yanında imana da kesinlik atfetmektedir. Locke, 26 Ağustos 1676 yılındaki bir gazete makalesinde şunları yazar: "Aklın ışığı azaldığında iman bize destek verir ama bilgi sahibi olduğumuzda iman ne araya girer ne de onunla gelişir".⁵³ Burada bilginin ve imanın kesinliğinin olmadığı biliş durumlarının –Tanrısal olduğu kesin olması koşuluyla- aracı ve tamamlayıcı bir rol oynadığı görüşü tekrarlanmaktadır. Farklı yazılarındaki farklı görüşlerinden dolayı R. Aschraft, Locke'un bilgi-iman ilişkisinde farklı ve bazen çelişkili açıklamalarda bulunduğuna değinir. R. Aschraft'a göre Locke, bazen bilginin iman iddialarını aştığını bazen de imanın sadece kesin değil, ayrıca üstün olduğunu iddia etmektedir. Workester piskoposuna verdiği cevabi yazıda, "imanın ne bilgi-

51 *Age*, s. 386, 395-397.

52 *Deneme*, s. 396; *Tabiat Kanunları*, s. 28-31.

53 Aschraft, agm, s. 216.

ye dayandığını ne de onunla yanlışlandığını” belirtir.⁵⁴ İmanın değişmez bir temeli varken, insan aklının inişli çıkışlılığı bu alanda aynı kesinliği iddia edemez. Bu anlamda bilginin herhangi bir türü imana zarar veremez. Locke’a birçok din adamından itirazlar gelmiş, hatta onu doğuştan ideleri (Tanrı idesinin de doğuştan olduğu düşünüldüğünde) reddettiği için ateistlikle itham edenler olmuştur. Locke bu itirazlara karşı Stillingfleet’e verdiği cevapta, eserinde Hıristiyanlığın hiçbir doğru ilkesine zarar vermediğini belirtir.⁵⁵ Locke şüphesiz değişik yerlerde dini inanç konusunda akli kriterlerin göz önünde bulundurulmasına, delile dayanmadan ve ikna olmadan inanamamak gerektiğine kanîdir. *Hoşgörü Üzerine Mektup*’ta şunları söyler: “İncil’e göre bile olsa burada kendi aklımca adamakıllı ikna edilmemsem onun peşinden gitmenin benim için hiçbir garantisi olmayacaktır.” Bu sözleri destekler mahiyette şunları da söyler: “Doğru olmadığına inandığım hiçbir din benim için ne geçerli ne de uygun olabilir.”⁵⁶

Locke kurtuluş için sadece imanı değil, aynı zamanda samimiyet ve Tanrı’nın rızasını kazanmaya yönelik ibadeti de önemsemektedir. Filozofa göre ruhsal mutluluğun yolu, “Tanrı’nın lütfünü kazandıracak şeylere inanmaya ve bunları hayata geçirmeye bağlıdır.”⁵⁷ Benzer şekilde başka yerde de o şöyle der: “İmanın ilkeleri kurtuluş için gerekli ama yeterli değildir. İlahi yasalara uymak da önemlidir.”⁵⁸ Bu amaçlar için Locke’un temel referansı da Kutsal Kitaptır. Aschraft, Locke için; “Locke’un ahlak düşüncesinde Kutsal Kitap merkezi bir yer alır. Locke felsefesinde tüm yollar Hıristiyanlık temeline yönelir” demektedir.⁵⁹

Bilgi-iman ilişkisiyle bağlantılı olarak ele alınması gereken konulardan biri de Tanrı anlayışıdır. Descartes, Tanrı fikrinin objektifliğini doğuştan olmasına bağlıyordu. Tanrı fikrinin duyularımızla elde ettiğimiz bir ide olmadığı gibi onun zihnin uydurması da olamayacağını belirttiikten sonra Descartes, Tanrı fikrinin doğuştanlığını şu sözlerle açıklar: “Dolayısıyla kendimden edindiğim fikir gibi onun da yaratıldığı zaman benimle birlikte doğmuş ve meydana getirilmiş olmasını söylemekten başka hiçbir şeyim kalmıyor: Bu fikri, beni yaratırken, işçinin eserine işlediği bir marka gibi zihnime koymuş olması...”⁶⁰ Locke *Tabiat Araştırmalarında*, “vicdanın tanıklığı ve bizde doğuştan bulunduğu kanıtlarının ikisi de Tanrı’nın varlığını ispatlayacak güçtedir” ifadesini kullanmakla birlikte doğuştanlığa ilişkin itirazları açtır. *Deneme*’de tüm ideler içinde Tanrı fikrinin doğuştan olmaya

54 Agm, s. 215-216.

55 Agm, s. 202.

56 Locke, *Hoşgörü Üzerine Bir Mektup*, s. 36 -37.

57 *Hoşgörü Üzerine Bir Mektup*, s. 50.

58 Locke, *The Reasonability of Christianity*, VI, s. 14’den alıntı, R. Aschraft, agm, s. 222.

59 Agm, s. 214.

60 Descartes, *age*, s. 198.

en layık ide olmasına karşın bunun da böyle olmadığını belirtir.⁶¹ Ona göre aslında Tanrı'nın varlığı inancın objesi olmaktan çok bilginin konusu olduğundan doğrudan akılla bilinebilir. Dolayısıyla Tanrı'yı bilmek için vahiy zorunlu değildir.⁶²

Locke, Tanrı'nın varlığıyla ilgili olarak da varlıklardaki amaçlılıktan hareketle teleolojik delili, insandan hareketle antropolojik delili ve ayrıca tanıtlamalı bilgiyi ileri sürer. Varlıkların, gayelerinin yaratıcıyı tanımak olduğunu belirten Locke, aklın böyle mükemmel bir eserin (evrenin) nedenine ve yapıcısına yönelimini doğal bulur. Ona göre dünyadaki tüm insanlar, yaratılış itibarıyla Tanrı'nın yeryüzündeki etkilerini gözleyerek, O'nun varlığını keşfedebilecek yetilerle donatılmışlardır.⁶³ Bu anlamda Tanrı'ya ilişkin tanıtlamalı bilgimiz dış dünyaya ilişkin deneysel bilgilerimizden daha kesindir. "Yetilerimiz nesnelere gerçek varlığına, özüne girmeye uygun değil ancak Tanrı'nın varlığını açıkça bulmaya uygundur."⁶⁴ Bu bağlamda deneyci yönelimiyle tutarlı olarak Locke, daha çok kozmolojik delili öne çıkarmaktadır. Aristo'nun hareket delilini hatırlatarak, "madde kendinden harekete geçmez, geçse de hareket düşünce üretmez" demektedir. Yine kozmolojik kanıtın bir versiyonu olarak varlığın hiçlikten çıkmayacağı çıkarımından hareketle "öncesiz varlık" kanıtını ileri sürer. Zira öncesiz olmayanın başlangıcı olacak, başlangıcı olan da yaratıcı olmayacaktır. Tanrı'nın madde olamayacağını da detaylıca açıklayan Locke, maddenin ezeli olmayacağını da savunur.⁶⁵

Kendi varoluşumuzdan hareketle de Tanrı'nın varlığının bilinebileceğini ileri süren Locke, Tanrı'nın sıfatlarını da ampirik bir yaklaşımla insandan hareketle açıklamaya çalışır. Örneğin, bizde bilginin var olması öncesiz bir bileni gerektirir. Zira düşüncesiz varlıklar düşünceyi üretmezler. Sonradan olan bilgi yeteneğine sahip varlıkların var olması ilk kaynağın da bilen bir varlık olmasını zorunlu kılar. Locke şunları söyler: "Kendimizi inceleyerek, bir Tanrı'nın her şeyi bilen, her şeye gücü yeten bir varlık olduğunu bili-

61 *Tabiat Kanunları*, s. 46-47; *Deneme*, s. 79-80.

62 Locke'un bu yaklaşımı St. Thomas'tan beri süregelen Hıristiyanlık ayırımıyla paralel bir yaklaşımdır. St. Thomas'a göre Tanrı'nın varlığı gibi inancın temel bazı ilkeleri akılla bilinebilirken Teslis, İsa'nın doğumu, Tanrısallığı, kurtuluş, vaftiz, ekmek-şarap ayini gibi dinin temel bazı öğeleri ise sadece imanun konusu olabilir. Bunları bilmenin yolu vahiydir. Bu yolla din mucizevi bir nitelik arz etmektedir. Nitekim St. Thomas'a göre gerçek dinin veya dinin sahihliğinin birincil ölçütü mucizevi oluşudur. (bkz. Aquinas, "The Harmony of Reason and Revelation", s. 395.) Bununla birlikte Locke'un açıklamaları Aydınlanmanın belirgin özelliklerinden biri olarak ortaya çıkan *doğal din anlayışının* tipik bir örneğini de yansıtmaktadır.

63 *Tabiat Kanunları*, s. 47.

64 *Deneme*, s. 369.

65 *Age*, s. 356-359.

riz.”⁶⁶ Bu açıklamalarla Locke, Tanrı'nın varlığı ve sıfatlarını açıklamada, insanla ilgili kavramlardan hareket ettiği gibi insanın temel niteliklerini neredeyse eş anlamlı bir şekilde Tanrı'ya yüklemekle antropomorfik bir Tanrı anlayışını savunmaktadır. Bu yönüyle de Locke St. Thomas gibi düşünürlerin geliştirdiği ve kilisenin de takip ettiği klasik yaklaşımdan ayrılmaktadır. Zira Klasik Hıristiyan anlayışı, İsa'nın mucizevî doğumu ve olağan olmayan ölümü başta olmak üzere, kurtuluş inancı, insanın doğuştan günahkârlığı ve vaftiz edilmesi gibi inançların yanında en temelde Teslis ve İsa'nın tanrısallığı gibi konularda aklın rehberliğinin yetmeyeceğini ve imanın konusu olabilen bu esasların sadece vahiy yoluyla benimsenebileceğini kabul eder.⁶⁷

Yukarıdaki açıklamalardan Locke'un epistemolojik açıdan bilgi gibi imanın da bir tür temellendirmesini yaptığı anlaşılabilir. Ancak bu temellendirme olumsuzlamadan çok olumsuzlama yoluyla imanın, akli/sezgisel ve tecrübi kesinliğinin söz konusu olmadığı yerlerde vahyin otoritesine dayanan bir kabulü içerir. İman bu özelliğiyle epistemik açıdan tamamlayıcı veya araçsal bir işlev görmektedir. Akli kesinliğin olduğu yerde vahyin rehberliğine ihtiyaç yoktur. Akılla bilinmeyen bazı şeyler de ancak ilahi bildirmeye/vahiyle bilinebilir. Görüldüğü gibi Locke, bilgi kuramında bazı önemli konularda Descartes'ten etkilenirken doğuştan fikirlerin olması ve akılcılık gibi birçok konuda da ondan ayrılmaktadır. Deneyciliğin ve bilgi kuramının kurucusu olarak, kendisinden sonra gelen Berkeley, Hume, Kant gibi birçok filozofa da farklı görüşlerde öncülük yapmış gibidir. Locke'ta bilgi ve iman rasyonel bir varlığın iki tamamlayıcı ögesi olarak işlev görmek ve bilgi kuramını da aynı şekilde tamamlayıcı olmaktadır. Akıl ve deneyle edinemediğimiz birçok konuda vahiy ve imana dayanırken, Tanrı'nın varlığını bilme de doğal yetelerimiz yeterli olmaktadır.

Kaynakça

- Aquinas St. Thomas, “The Harmony of Reason and Revelation”, *Religious Belief and Philosophical Thought: Reading in the Philosophy of Religion*, ed. W. P. Alston, New York: Harcourt, 1963.
- Ashcraft, Richard, “Faith and Knowledge in Locke's Philosophy”, *John Locke: Problems and Perspectives a Collection of New Essays*, ed. John W. Yolton, Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
- Berkeley, George, *Hylas ile Philonous Arasında Üç Konuşma*, ter. K. Sahir Sel, İstanbul: Sosyal Yayınları, 1996.

⁶⁶ Age, s. 355.

⁶⁷ Hıristiyan temel inançlarının vahyi gerektirdiğiyle ilgili bkz. R. Swinburne, *Revelation: From Metaphor to Analogy*, s. 70-74; Swinburne, “Miracles and Revelation”, *Philosophy of Religion* (içinde), ss.320-324. Aquinas, “The Harmony of Reason and Revelation”, *Religious Belief and Philosophical Thought* (içinde), 395 vd.

- Çetin, İsmail, *John Locke'da Tanrı Anlayışı*, Ankara: Vadi, 1995.
- Deimer, Alvin, "Bilgi Kuramı", *Günümüz Felsefe Disiplinleri*, (içinde), der. ve ter. Doğan Özlem, İstanbul: Ara Yayıncılık, 1990.
- Denkel, Arda, "Deneycilik", *Düşünceler ve Gerekçeler*, (içinde), ed. Ahmet Halûk Atalay, İstanbul: Göçebe Yayınları, 1997.
- , "Tasarımcı Gerçeklik ve Eleştirisi", *Düşünceler ve Gerekçeler*, (içinde), İstanbul: Göçebe Yayınları, 1997.
- , "Locke ve Berkeley'de Dış Dünya", 1982, *Düşünceler ve Gerekçeler*, (içinde), İstanbul: Göçebe Yayınları, 1997.
- Descartes, Rene, *Felsefenin İlkeleri*, terc. Mehmet Karasan, İstanbul: MEB Yayınları, 1997.
- , *Metafizik Düşünceler*, terc. Mehmet Karasan, İstanbul: MEB Yayınları, 1997.
- Heinemann, Fritz, "Bilgi Kuramı", *Günümüz Felsefe Disiplinleri*, (içinde), der. ve ter. Doğan Özlem, İstanbul: Ara Yayıncılık, 1990.
- Hume, Davit, *İnsan Zihni Üzerine Bir Araştırma*, terc. Selmin Evrim, İstanbul: MEB Yayınları, 1995.
- Kant, Immanuel, *Gelecekte Bilim Olarak Ortaya Çıkabilecek Her Metafizik Prolegomena*, terc. İonna Kuçuradi, Yusuf Örnek, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 1995.
- Locke, John, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıkadıroğlu, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1996.
- , *Hoşgörü Üzerine Bir Mektup*, terc. Melik Yürüşen, Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu, 1998.
- , *Tabiat Kanunları Üzerine Denemeler*, terc. İsmail Çetin, İstanbul: Paradigma, 1999.
- Morris, Charles, R., *Locke, Berkeley and Hume*, Oxford: Oxford University Press, 1949.
- Swinburne, Ricahrd, *Revelation: From Metaphor to Analogy*, Oxford: Clarendon Press, 1992.
- , "Miracles and Revelation", *Philosophy of Religion*, (içinde), der. Louis P. Pojman, New York: Wadsworth Pup. Company, 1998.